

دو اثر در تاریخ مشروطه ایران؛

اصفهان و بوشهر

● مجتبی تبریزنیا

استبداد محمدعلی شاه می‌آید. نویسنده پس از شرح حوادث فتح تهران و سرکوبی مخالفان مشروطه، کتاب را با بیان وقایع مربوط به جنگ جهانی اول در ایران و پیشروی روسها تا تهران و سپس اصفهان و تشکیل دولت موقت ملی توسط مهاجرین در کرمانشاه و سرنوشت این دولت به پایان می‌برد. آخرین مطلب کتاب، پایان مبارزات نویسنده در سال ۱۳۳۵ ه. ق و سکونت در اصفهان و اشتغال به کار پزشکی است. نویسنده که در اکثر حوادث دوران یاد شده، در جمع نیروهای بختیاری و به عنوان یکی از وطن پرستان اصفهان حضور داشته، بخش عمده مطالب را به عنوان شاهد عینی مرقوم نموده است.

این کتاب علاوه بر تشریح نقش بختیاری‌ها در انقلاب مشروطیت، به عنوان یکی از مهمترین منابع دست اول برای پژوهش و اطلاع از حوادث اصفهان و نقش انجمن ولایتی و وطن پرستان این شهر در جنبش مشروطیت حائز اهمیت بسیاری است.

از ویژگی‌های کتاب، چاپ دست خط‌ها، تلگراف‌ها و نامه‌هایی است که در ایام مورد بحث میان سران مشروطیت اصفهان با سایر شهرها و شخصیت‌های بلاد دیگر ردوبدل می‌شده است. همچنین عکس بسیاری از اشخاص مذکور در کتاب، لایلای مطالب به چاپ رسیده است که به نوبه خود، بر ارزش و جذابیت اثر می‌افزاید. مطالب کتاب که عمدتاً بر پایه مشاهدات و خاطرات نویسنده و در مواردی با استفاده از شنیده‌ها یا مطالعات او به نگارش درآمده، در پانزده گفتار به شرح زیر سامان یافته است:

در گفتار اول با عنوان «آغاز نهضت»، نویسنده شور و حال مردم اصفهان را پس از انتشار اخبار مبارزات مردم تبریز و تهران به تصویر می‌کشد از آن جمله: تشکیل انجمن ولایتی اصفهان، اعضای انجمن و اقدامات آنها، درخواستهای مردم از انجمن، تعطیلی نانوایی‌ها در اعتراض به کشتار مردم و آزادخواهان تبریز و ماکو و در نهایت آرامش مردم به توصیه انجمن ولایتی

در گفتار دوم نویسنده شکل‌گیری جنبش مشروطه‌خواهی اصفهان و ادامه وقایع این شهر را پی می‌گیرد و به حوادث زیر اشاره می‌کند: پناهنده شدن کسبه و اصناف در کنسولگری انگلیس، ورود اقبال‌الدوله کاشی و معدل الملک شیرازی به اصفهان که از سوی محمدعلی شاه برای سرکوبی وطن پرستان اصفهان به حکومت این شهر منصوب می‌شوند، فعالیتهای زیرزمینی اعضای انجمن ولایتی، واقعه قتل مونس السلطنه، مادر اکبر میرزا صارم‌الدوله در منزل آقا نورالله و تاثیر این اتفاق در عدم توفیق ظل السلطان برای عزیمت به اصفهان و اقدامات اقبال‌الدوله کاشی.

گفتار سوم به شرح بسیج سواران بختیاری و آمادگی مصمصام السلطنه برای تصرف تهران اختصاص دارد. در این مبحث از ورود سردار اسعد به اصفهان و جلسات پنهانی میان او و سران انجمن ولایتی، اعلام خطر حاج میرزا یحیی دولت‌آبادی به مجاهدان اصفهان، تعقیب و دستگیری مشروطه‌خواهان در اصفهان توسط نیروهای دولتی، خلع مصمصام‌السلطنه از ریاست بختیاری توسط محمدعلی شاه و اقدامات او برای جمع‌آوری نیروهای

اشاره: از انقلاب مشروطیت تصویری متداول و معروف در نزد همگان وجود دارد که اساس آنرا وقایع تهران و تبریز و مرتبه‌ای بعدی بختیاری و گیلان تشکیل می‌دهد. بجز برای اهل فن، همگان اطلاع درستی از مشروطه در ولایات ندارند. دو کتاب تازه انتشار ذیل که معروض خواهد افتاد کوششی است در جبران این نقیصه. مشروطیت در اصفهان احتیاج به معرفی و بازشناسی دارد و نظر به اینکه جنبش مشروطیت در جنوب (بویژه و اساساً فارس) مقوله‌ای خاص و متمایز از جنبش مشروطه معروف (تهران و تبریز) است، اصفهان فصل ممیز و تفکیک این دو عرصه مشروطیت به شمار می‌آید. اما درخصوص مشروطیت فارس باید گفت به همان اندازه که انقلاب مشروطیت ضد استبدادی بود، جنبش مشروطه در فارس ضد استعماری بوده است. لذا ادوار مشروطه جنوب با مرکز متفاوت است و در مقاطعی با آن همزمان و گاه غیرهمگام است. به طور کلی مشروطیت فارس خصوصیات خاص خود را دارد که کتاب گزارش‌های سرپرسی کاکس گوشه‌ای از آن را بازگو می‌نماید.

در خرداد ماه سال جاری، شاهد چاپ و انتشار چند کتاب جالب توجه و حائز اهمیت در زمینه «تاریخ» بودیم. یکی از این کتاب‌ها با عنوان «جنبش وطن پرستان اصفهان و بختیاری (تاریخ مشروطه ایران)» اثر دکتر نورالله دانشور علوی (مجاهد السلطان) است که می‌توان آن را یکی از منابع مهم تاریخ مشروطه ایران به حساب آورد. این کتاب که اینک با ویرایش جدید به چاپ دوم رسیده، با مقدمه و حواشی آقای «حسین سعادت نوری» (مورخ ۱۳۳۵ شمسی بر چاپ اول کتاب) و این بار به همت انتشارات آزران، زیور چاپ یافته است. چاپ اول کتاب در سال ۱۳۳۵ ش به انجام رسیده بود. نویسنده کتاب که در مراحل از تاریخ مشروطه، به ویژه همراه با بختیاری‌ها در جنگ‌های مشروطه‌خواهان علیه محمدعلی شاه و پس از آن در سرکوب طغیان‌های مستبدین به هواخواهی محمدعلی شاه، شرکت داشته، پنجمین فرزند مرحوم میرزا موسی خان ناظم الاطباء، پسر میرسیدعقیل از اعقاب میرسید محمدحسین بن سید محمدهادی بن میرسیدمحمد، وزیر آستانه رضویه از سادات عقیلی است.

مقطع زمانی که این کتاب از آن سخن می‌راند تقریباً از آغاز استقرار مشروطه و دقیقاً از به تخت نشستن محمدعلی شاه، است. در پی آن مخالفت او با مشروطه، به توپ بسته شدن مجلس و استبداد صغیر و در نتیجه قیام سران بختیاری با اتکا به نیروهای خود و پشتیبانی مشروطه‌خواهان اصفهان برای احیاء مشروطه و مبارزه با

جنبش وطن پرستان اصفهان و بختیاری (تاریخ مشروطه ایران)

دکتر نورالله دانشور علوی (مجاهد السلطان)، مقدمه و حواشی: حسین سعادت نوری، چاپ دوم (چاپ اول از ویرایش جدید)، تهران، انتشارات آزران، ۱۳۳۷ ش، ۲۴۰ ص.

دکتر نورالله دانشور علوی (مجاهدالسلطان)

بختیاری و تجهیز آنها و تصمیم به تصرف اصفهان سخن به میان آمده است.

در گفتار چهارم، وقایع مفصل مربوط به ورود ضرغام السلطنه به اصفهان یا هماهنگی سران مشروطه خواه اصفهان و پیروزی مجاهدین و پناهنده شدن اقبال الدوله کاشی به کنسولگری انگلیس را می خوانیم. همکاری نزدیک جوانان مشروطه خواه اصفهان که از سوی انجمن ولایتی مسلح شده بودند با سواران بختیاری که به اصفهان وارد شدند و تصرف اصفهان توسط این ائتلاف از قراهای خواندنی این بخش است.

مهمترین مطالب گفتار پنجم به این شرح است: حرکت قوای مجاهدین اصفهان به طرف تهران و ماموریت امیر مخمخ از تهران برای سرکوبی آزادیخواهان بختیاری، ملاقات و مذاکره مستر چرچیل و مسیو رمانفسکی با خوانین بختیاری در قم و متن تلگراف سردار اسعد و صمصام السلطنه به سفیر اتریش در تهران.

در گفتار ششم، روایت دیگری از یکی از اوراق زرین تاریخ ایران بازگو شده و آن فتح تهران توسط مجاهدان بختیاری و گیلان، خاتمه استبداد صغیر، خلع محمدعلی میرزا از سلطنت و تبعید او است. در این فصل به واقعه اعدام شیخ فضل الله نوری نیز اشاره رفته است.

در گفتار هفتم، وقایع تهران و سایر بلاد پس از فتح تهران، به ویژه طغیان های طرفداران محمدعلی شاه مخلوع، شرح و تفسیر شده است. اگرچه واقعات این ایام در بسیاری از منابع دیگر نیز منعکس شده است اما

حضور نگارنده در بسیاری از این رخدادها و نگارش مشاهدات و خاطرات خود، بر ارزش سندی کتاب می افزاید. گفتار هفتم به شرح طغیان ارشدالدوله معروف به علیخان کاردی در حمایت از محمدعلی شاه از سمت خراسان اختصاص دارد و اینکه ارشدالدوله در نهایت سرکوب و اعدام می شود.

در گفتار هشتم شرح چگونگی طغیان سالارالدوله و شکست های پی در پی او از نیروهای بختیاری و جانفشانی های فتحعلی خان سردارمعظم به تصویر کشیده شده است. سالارالدوله در صفحات غربی کشور در حمایت از محمدعلی شاه سر به طغیان برداشته بود که پس از مدتها جنگ و گریز با نیروهای فاتح تهران و تحمل شکست های متوالی، در نهایت به روسیه متواری می شود. نویسنده که خود در این اردوکشی شرکت داشته، به اقدامات خود نیز اشاراتی می نماید.

در گفتار نهم ادامه مبارزه مشروطه خواهان به فرماندهی بیبرم خان و نیروهای ارمنی او، همراه با قوای بختیاری با سالارالدوله و چگونگی قتل بیبرم خان در قلعه شوربچه بازگو شده است.

گفتار دهم نیز به ادامه سرکوبی سالارالدوله می پردازد. که فتح کرمانشاه به دست مجاهدین و عقب نشینی های سالارالدوله و در نهایت فرار او به روسیه، مباحث اصلی آن را تشکیل می دهد.

در گفتار یازدهم نویسنده مجازات فجیع یکی از «متمردین و اشرار» توسط فرمانفرما در سمنجان را به تلخی توصیف می کند و در ادامه همین بخش می خوانیم که نویسنده پس از ختم غائله سالارالدوله به اصفهان بر

می گردد و سپس به معاونت حکومت بم و نرماش انتخاب می شود و در خاتمه بر قلابی بودن ماجرای انتخابات دوره دوم مجلس در بم اشاره می نماید. نگارنده در همیز، ایام که مقارن حکومت سردار محتشم در اصفهان بوده به معاونت نظمی اصفهان منصوب می شود.

دکتر نورالله دانشور علوی در گفتار دوازدهم به شرح جنگ جهانی اول، پیشروی نیروهای تزاری در ایران، تشکیل کمیته دفاع ملی قم و جنگ مجاهدین اصفهان با سربازان تزاری می پردازد که در اکثر آنها حضور مستقیم داشته و بیشتر مشاهدات و خاطرات خود را به رشته تحریر کشیده است.

گفتار سیزدهم به شرح چگونگی اشغال قم از طرف اردوی روس و زندانی شدن مؤلف اختصاص دارد.

مجاهدالسلطان در گفتار چهاردهم به کشمکش های آزادیخواهان با عمال روسیه در تهران، اعمال فرزندان ظل السلطان در اصفهان، وضعیت کمیته ملی در کرمانشاه و دیگر مشاهدات خود و حوادث ایام در اواخر سال ۱۲۹۳ شمسی می پردازد.

در واپسین گفتار اقدامات روس ها در اصفهان، اعمال ظالمانه یمین السلطنه در این شهر، وضعیت مهاجرین و حکومت موقت در کرمانشاه و سرنوشت این دولت تشریح شده است.

کتاب با بیان سرنوشت نویسنده به پایان می رسد. مجاهدالسلطان در سال ۱۳۳۵ ه. ق پس از اخذ تأمین به اصفهان مراجعت و به کار طبابت مشغول می شود. در بخش پایانی کتاب، آقای حسین سعادت نوری

این کتاب علاوه بر تشریح نقش بختیاری ها در انقلاب مشروطیت، یکی از مهمترین منابع دست اول برای پژوهش و اطلاع از حوادث اصفهان و نقش انجمن ولایتی و وطن پرستان این شهر در مشروطه است.

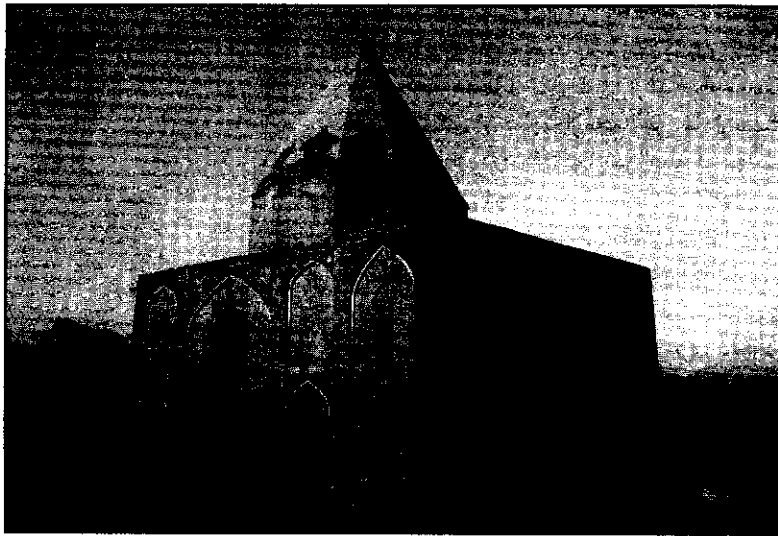
دکتر نورالله دانشور علوی (مجاهدالسلطان)

که اثر حاضر به همت ایشان چاپ شده، مقاله‌ای مختصر پیرامون تاریخ و پیشینه ایل بختیاری به رشته تحریر درآورده که آن را با متن نامه مجلس شورای ملی که در قردادانی از مرحوم حاج علیقلی خان سرداراسعد صادر شده به پایان می‌برد.

پس از این مقاله، حواشی و توضیحات آقای سعادت نوری ضمیمه شده است که در آن بسیاری شخصت‌های مذکور در کتاب با شرح و بسط بیشتری معرفی شده‌اند. صفحات پایانی کتاب به فهرست اعلام اختصاص یافته است.

همانگونه که اشاره رفت، این کتاب یکی از منابع اصلی برای تاریخ پژوهانی به شمار می‌رود که علاقه‌مند تحقیق پیرامون تاریخ مشروطیت، به ویژه نقش بختیاری‌ها و جنبش اصفهان در احیاء آن، همچنین مقطع زمانی استبداد صغیر، (قبل و بعد از آن) هستند.

اصفهان، تخت فولاد
مقبره بابا رکن‌الدین

«سرپرسی زاخاریاکاکی» در سال ۱۸۶۴ م/ ۱۲۷۹ هق در «هرون گیت» انگلستان متولد و در سال ۱۹۳۷ م/ ۱۳۱۶ هجس به سن هفتاد و سه سالگی درگذشت. او مدت ۱۰ سال از مأموریت سیاسی خود را به عنوان کفیل سرکنسول‌گری از اول ژوئن ۱۹۰۴ م/ ۱۳۲۲ هق نماینده سیاسی مقیم در خلیج فارس و سرکنسول از هفتم ژانویه ۱۹۰۹ م/ ۱۳۲۷ هق تا سال ۱۹۱۳ م/ ۱۳۳۲ هق در بوشهر گذراند. «ماژور کاکس» اولین دوره مأموریت سیاسی خود را که مایه ترقیات آینده‌اش شد، از اول اکتبر ۱۸۹۹ م/ ۱۳۱۴ هق شروع کرد. «کاکس» در انجام مأموریتی که «لرد کرزن» نایب السلطنه هند به عهده‌اش گذاشت، کاملاً موفق بود و مورد تمجید رسمی وزارت امور هندوستان در لندن قرار گرفت.

«نماینده مقیم سیاسی بریتانیا در خلیج فارس» که مقر اداری آن بندر بوشهر بود. در حقیقت نماینده تام الاختیار انگلستان در خلیج فارس بود. این مقام سیاسی انگلیسی در بوشهر بر کلیه شیخ نشین‌های کرانه جنوبی خلیج فارس و دیگر امیرنشینهای ساحلی نظارت داشت و وظیفه حفظ مصالح و منافع بریتانیا در خلیج فارس را برعهده داشت. همچنین این نمایندگی به عنوان سرکنسول بریتانیا در خلیج فارس بر کلیه کنسول‌گریهای انگلیس در فارس، خوزستان و شهرهای ساحلی کرانه شمالی خلیج فارس از بوشهر تا بندر عباس، لنگه، چاه‌بهار و ... نظارت داشت.

هنگامی که «سرپرسی کاکس» ارتقاء مقام یافت و دوران مأموریت سیاسیش که «لرد کرزن» به او واگذار کرده بود، به پایان رسید، به نظر می‌آمد که او به مقصد و مراد دولتش که اساساً چیزی جز تبدیل کردن خلیج فارس به یک «دریای انگلیسی» نبود، با موفقیت عمل کرده، و حریفان عمده کشورش مانند فرانسویها، ترکها، آلمانها و روسها را یکی پس از دیگری از صحنه رقابت بیرون رانده است.

تغییر سمت کاکس از سرکنسولی بوشهر در تاریخ دسامبر ۱۹۱۳ م/ ۱۲۹۲ ش عملی گردید و با شروع جنگ جهانی (اوت ۱۹۱۴ م/ ۱۳۳۳ هق) بار دیگر وی که در عرض سالیان گذشته در خلیج فارس تجربیات

ترجمه، به کوشش آقای «عبدالکریم مشایخی» تهیه و مقدمه نویسی و یادداشت نگاری شده و به همت مرکز مطالعات بوشهر شناسی به مرحله چاپ و انتشار رسیده که قبل از هر چیز لازم است از زحمات این پژوهشگران که گوشه‌ای از تاریخ این مرز و بوم را فرا روی علاقه‌مندان قرار دادند و اسنادی در خور توجه را برای محققان تاریخ فراهم نمودند تقدیر و سپاسگذاری کرد.

این گزارشات در خلال هفت سال فعالیت نمایندگی سیاسی انگلستان در بوشهر تهیه و ارسال شده است. بنابراین محور اصلی و محدوده جغرافیایی گزارشهای اوضاع «بندر بوشهر» و نواحی اطراف آن، همچنین بنادر دیگر جنوب مانند لنگه و بندرعباس است و هدف و ماهیت اصلی آن‌ها، انعکاس اوضاع این منطقه به منظور

حفظ منابع سیاسی و اقتصادی انگلستان بوده است. بنابراین علاوه بر اینکه اختصاصاً گزارش‌ها راجع به بوشهر و نواحی مجاور آن است، مترجم کتاب نیز بر محدود ساختن گزارشات به بوشهر تأکید داشته و از ترجمه و انضمام بخش‌هایی که مربوط به سایر مناطق از جمله فارس بوده خودداری نموده است. و اما در مورد موضوع‌ها و محورهای اصلی مورد تأکید در این گزارش‌ها که مأموران سیاسی، از جمله سرپرسی کاکس می‌باید منعکس می‌کرده‌اند می‌توان به نکته‌های زیر اشاره کرد: گزارشی از نمایندگان سیاسی کشورهای دیگر و فعالیت آن‌ها، عملکرد گمرگ، وضعیت تجارت، حکمرانان محلی ایران، اوضاع راه‌های داخلی ایران، تحولات سیاسی داخلی و حوادث قابل توجه و بی‌سابقه مانند جنبشهای سیاسی اجتماعی یا منصب‌ها و مقامات دولتی جدید و نظایر آن.

قبل از بحث پیرامون شکل و محتوای گزارش‌ها، لازم به نظر می‌رسد که مأمور انگلیسی تهیه‌کننده این گزارش‌ها یعنی سرپرسی کاکس را بشناسیم. برای این منظور اطلاعات مندرج در مقدمه کتاب در خصوص شرح حال و فعالیت‌های کاکس که توسط جناب آقای «عبدالکریم مشایخی» تهیه شده را جامع و مفید یافتیم لذا در این نوشتار فرازهایی از آن تقدیم حضور خوانندگان می‌گردد:

«گزارشهای سالانه سرپرسی کاکس سرکنسول انگلیس در بوشهر» (۱۹۱۱-۱۹۰۵ م/ ۱۳۲۹-۱۳۲۳ هق)

گزارش‌های سالانه سرپرسی کاکس

سرکنسول انگلیس در بوشهر

(۱۹۱۱-۱۹۰۵ م، ۱۳۲۹-۱۳۲۳ ه. ق.)

ترجمه: حسن زنگنه
به کوشش: عبدالکریم مشایخی

مرکز مطالعات بوشهر شناسی

ترجمه: حسن زنگنه، به کوشش عبدالکریم مشایخی، بوشهر، مرکز مطالعات بوشهر شناسی، چاپ اول، ۱۳۷۷ ش، ۱۱۵ ص

اثر حائز اهمیت دیگری که در جمع کتاب‌های چاپ شده خردادماه سال جاری به چشم می‌خورد، عنوان «گزارش‌های سالانه سرپرسی کاکس، سرکنسول انگلیس در بوشهر (۱۹۱۱-۱۹۰۵ م/ ۱۳۲۹-۱۳۲۳ هق)» دارد. این اثر توسط آقای «حسن زنگنه»

ارزشمندی به دست آورده بود، در اواخر سال ۱۹۱۴ م/ ۱۳۳۳ ق به عنوان مشاور سیاسی در دستگاه فرماندهی کل قوای انگلیس در عراق تعیین گشت.

در مدت چهار سال جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸ م/ ۱۳۳۷-۱۳۳۳ هق) «سرپرستی کاکس» از عهده وظایف محوله به خوبی برآمد. وی در ژوئیه ۱۹۱۸ م/ ۱۳۳۷ هق متصدی پست وزیر مختاری بریتانیا در تهران گشت. یکی از مهمترین حوادث ایام وزارت کاکس، امضاء قرارداد تحت الحمایگی ایران در سال ۱۹۱۹ م/ ۱۲۹۸ ش، در زمان کابینه وثوق الدوله بود که با بیداری و هوشیاری شهید سید حسن مدرس و شهید شیخ محمد خیابانی، همگام با دیگر وطن دوستان ایرانی با شکست مواجه شد.

سرپرستی کاکس از سپتامبر ۱۹۱۹ م/ ۱۲۹۸ ش تا ژوئن ۱۹۲۰ م/ ۱۲۹۹ ش قریب دو سال وزیر مختار بریتانیا در تهران بود. به دنبال شکست امپراتوری عثمانی در جنگ جهانی اول، دولت‌های انگلیس و فرانسه بر اساس قرارداد «سایکس پیکو» وزاری خارجه انگلیس و فرانسه، خاور میانه را میان خود تقسیم کردند و عراق تحت سیطره انگلیس درآمد. کاکس در این زمان به عنوان حاکم سیاسی عراق تعیین گردید و کلیه اختیارات قانونگذاری و اجرایی عراق از طرف دولت انگلیس به او واگذار شد.

مردم عراق که در سال ۱۹۱۷ م/ ۱۲۹۶ هـ ش با نیروهای اشغالگر انگلیس جنگیدند، بار دیگر به سال ۱۹۲۰ م/ ۱۲۹۹ هـ ش به رهبری آیت الله میرزا محمد تقی شیرازی - مرجع تقلید شیعیان - به جهاد علیه اشغالگران پرداخته و انگلیسی‌ها که با انقلاب مردم عراق در شهرهای کربلا و نجف و دیگر شهرها مواجه شده بودند، با استقلال عراق و تشکیل حکومت ملی مردم این سرزمین توافق کردند. و از آنجایی که عده‌ای از مردم با امیر فیصل فرزند امیرحسین (شریف مکه) بیعت نمودند، فیصل را به پادشاهی عراق منصوب ساختند. انقلاب اسلامی عراق در سال ۱۹۲۰ م/ ۱۲۹۱ هـ ش پایان دوران مأموریت سرپرستی کاکس در خاورمیانه بود.^۱

همان‌طور که از عنوان کتاب پیداست اثر حاضر، حاوی گزارش‌های گنوسول‌گری انگلیس در فاصله سال‌های ۱۳۲۹ - ۱۳۳۳ هق/ ۱۹۱۱ - ۱۹۰۵ م. می‌باشد که توسط سرپرستی کاکس تهیه شده است. بنابراین این گزارش‌ها را می‌توان در شمار مهمترین اسناد تحقیق پیرامون چهره مشروطیت در جنوب کشور، در سال‌های اولیه شروع این جنبش بزرگ دانست. پژوهشگران تاریخ، به ویژه محققان تاریخ مشروطه و تحولات جنوب کشور در ارتباط با آن، در این گزارش‌ها از تأثیر بارقه‌های مشروطیت در بوشهر، بندرلنگه، بندرعباس، لارستان و... نقش شخصیت‌های عالم و برجسته‌ای چون آیت‌الله سید عبدالحسین لاری و سید مرتضی مجتهد اهرمی در مبارزه مردم جنوب علیه استبداد محمد علی شاه، و به طور کلی اوضاع اقتصادی و اجتماعی و رویدادهای سیاسی در مقطع مورد بحث، اطلاعات مفیدی فرا چنگ می‌آورند، هر چند که مترجم و پدیدآورندگان کتاب به حق تأکید دارند که نباید یکسونگری و مغرضانه‌نویسی و منفعت‌جویی این مأمور

انگلیسی را از نظر دور نداشت.

گزارش‌ها به صورت سالیانه در هفت بخش تنظیم شده‌اند که فاصله زمانی آنها، به همراه ذکر موضوعات گزارش شده در هر سال به شرح زیر است:

گزارش سالانه قنصل انگلیس در بوشهر ۱۹۰۶-۱۹۰۵ م/ ۱۳۲۴-۱۳۲۳ هق: انتقال میسوهین سنز از بنادر دریایی خزر به بوشهر به جای مسیو وافیرات؛ قاچاق اسلحه از مسقط به سواحل فارس و مکران ایران؛ ممنوعیت صدور کالا؛ ورود هیئت بازرگانی انگلیس به سرپرستی آقای گیدوی نیوکوم به بوشهر؛ کسب امتیاز و حق انحصاری صید اسفنج مروارید، مرجان و فرآورده‌های زیرآبی دریایی از سوی «اتحادیه امتیازات و بهره‌برداری از اسفنج دریایی محدود»؛ درخواست امتیاز «ذخایر اکسید قرمز» در جزیره هرمز؛ وضعیت اداره پست؛ بهداشت عمومی؛ قرنطینه؛ مسافرت پزشکان اروپایی برای بررسی وضعیت قرنطینه و بهداشت؛ بارندگی و اوضاع محصولات کشاورزی؛ حکومت بوشهر و بنادر؛ بی‌نظمی در بوشهر؛ اقدامات معین التجار؛ راه بوشهر - شیراز؛ تسویه دعاوی عقب افتاده اتباع انگلیس؛ گزارش وضعیت و محتوای روزنامه‌های محلی از جمله جبل‌المتین که در کلکته چاپ می‌شود و «روزنامه مظفری» چاپ بوشهر و شرح مبارزات آقا علی لیب‌الملک، سردبیر آزادیخواه دموکرات منش که به خاطر چاپ مقالات علیه دولت، دستگیر، تنبیه و تبعید شد؛ فعالیت روس‌ها در خلیج فارس و صفحات جنوبی ایران؛ مسافرت‌های نماینده سیاسی مقیم.

گزارش سالانه قنصل انگلیس در بوشهر ۱۹۰۷-۱۹۰۶ م/ ۱۳۲۵ - ۱۳۲۴ هق:

دیدار «سر ادوموند پو»، فرمانده کل پایگاه دریایی هند شرقی از خلیج فارس و بوشهر؛ گزارش عملکرد گمرک و اختلاف مسئولین آنها؛ تغییر حکمران بوشهر (جانشیننی حاجی سعدالسلطنه به جای احمد خان دریابگی)؛ سیاست محلی و مجلس؛ در این قسمت سرپرستی کاکس گزارش جالبی از بازتاب جنبش مشروطیت در بوشهر ارائه می‌دهد و از چگونگی تشکیل مجلس محلی، انتخاب نماینده مجلس، نقش روحانیون محلی، انتشار خیر درگذشت مظفرالدین‌شاه سخن می‌راند؛ فکر تأسیس بانک ملی و استقبال مردم و تجار بوشهر از آن؛ اوضاع تجارت به ویژه تجارت اسلحه؛ خط کشتیرانی روس؛ خط کشتیرانی هامبورگ - آمریکا و فعالیت جدی و گسترده آلمان‌ها در صحنه تجارت در خلیج فارس و بدگمانی انگلیسی‌ها نسبت به آن؛ علاقه آلمان‌ها برای دسترسی به جزیره هالول در خلیج فارس و نزدیک قطر؛ راه بوشهر - شیراز؛ عوارض راهداری؛ حل و فصل دعاوی مربوط به بوشهر میان انگلیس و ایران؛ نمایندگان سیاسی خارجی در بوشهر از جمله نمایندگان روسیه، آلمان و فرانسه.

گزارش قنصل انگلیس در بوشهر ۱۹۰۸-۱۹۰۷ م/ ۱۳۲۶-۱۳۲۵ هق:

دیدار «سر ژرژ وارنر»، فرمانده کل نیروی دریایی هند شرقی از خلیج فارس؛ جانشیننی احمد خان دریابگی

کاکس در بخشی از گزارش‌های خود نتایج منفی و زیان بار انقلاب مشروطه بر منافع انگلستان را بر می‌شمارد و در ضمن از تحركات و فعالیتهای سیاسی متأثر از مشروطه در بوشهر سخن می‌راند و به تأسیس «حزب ایران جوان» و موضع ملی‌گرایانه آن اشاره می‌کند و بالاخره نگرانی خود را از افزایش تمایلات ضد خارجی، به ویژه ضد انگلیسی مردم بوشهر و شهرهای اطراف ابراز می‌کند.

به جای حاجی سعد السلطنه؛ اداره گمرک و بررسی تأثیر جنبش مشروطه و رفتار مشروطه خواهان با مسیو توز و بلژیکی‌های متصدی گمرک و مشکلات مسئولان خارجی گمرک و نقش این تحولات در تجارت؛ تجارت اسلحه؛ ناامنی در مسیر بوشهر - شیراز؛ گزینش مسیر بوشهر و برازجان؛ راهداری؛ حل و فصل دعاوی؛ اوضاع خط کشتیرانی آدسا روس؛ خط کشتیرانی هامبورگ - آمریکا و رقابت آلمان‌ها؛ اوضاع سیاسی بوشهر؛ در این قسمت «کاکس» تحلیلی از اوضاع سیاسی بوشهر و لنگه و بندرعباس که متأثر از جنبش مشروطه خواهی تهران و سایر بلاد است ارائه می‌کند و به فعالیت‌های انتخاباتی و گردهم‌آیی‌ها و شبنامه‌ها اشاره می‌کند و در ادامه، نتایج جنبش مشروطه و نظر تجار بوشهر نسبت به آن بیان شده است؛ تأثیر جنبش ملی بر منافع انگلستان؛ کاکس در این قسمت از گزارش‌های خود، نتایج منفی و زیان‌بار انقلاب مشروطه بر منافع انگلستان را بر می‌شمارد و در ضمن از تحركات و فعالیتهای سیاسی متأثر از مشروطه در بوشهر سخن می‌راند و به تأسیس «حزب ایران جوان» و موضع ملی‌گرایانه آن اشاره می‌کند و بالاخره نگرانی خود را از افزایش تمایلات ضد خارجی، به ویژه ضد انگلیسی مردم بوشهر و شهرهای اطراف ابراز می‌کند؛ گزارش امور بندر لنگه که حاکی از اختلافات شدید و برخوردهای موردی بین نیروهای داخلی و در مواردی با عناصر خارجی است؛ دستگیری دزدان دریایی خمیری ساکن بندر دیر که با شرح و تفصیل ارائه شده است؛ نمایندگان سیاسی خارجی در بوشهر از جمله نمایندگان سیاسی روسیه (مسیو اندره میلر) و آلمان (دکتر لیستمان) و فرانسه (مسیو چالوین).

گزارش نه ماهه قنصل انگلیس در بوشهر تا پایان دسامبر ۱۹۰۸ م/ محرم ۱۳۲۷ هق

این بخش از گزارش‌ها به دلیل در برداشتن اخبار جنبش سید عبدالحسین لاری و سید مرتضی اهرمی در جنوب، حائز ارزش و اهمیت تاریخی بسیار است. عناوین این گزارش‌ها به شرح زیر است: حکمران بنادر؛ جانشیننی معزالدوله برادر آصف الدوله به جای احمد خان دریابگی؛

کارگزار بنادر؛ گمرکات و تغییر و تحولات مسئولین خارجی آن؛ نمایندگان سیاسی خارجی؛ اوضاع تجارتي بوشهر؛ خط کشتیرانی روس؛ تجارت آلمانها از طریق خط کشتیرانی هامبورگ - آمریکا؛ تجارتخانه آلمانی «وانکوهوس و شرکاء» که در خلیج فارس، نمایندگی کشتیرانی هامبورگ - آمریکا را به عهده داشت؛ دیدار «سر ژرژ وارنر» فرمانده نیروی دریایی هند شرقی از خلیج فارس؛ گزارش راه بوشهر - شیراز که حکایت از ناامنی و نابسامانی دارد و به دریافت آزادانه عوارض راهداری توسط خوانین محلی اشاره می‌کند؛ اوضاع لنکه؛ خصومت گروه‌های شیعه و سنی، فعالیت «انجمن آزادی» به ریاست علاء السلطنه و حمایت آلمانی‌ها از آن و انحلال آن، ادامه فعالیت انجمن مذکور به نام «مدرسه» و حمایت سدید السلطنه به عنوان نماینده قنصلی روس از این انجمن و نگرانی نماینده انگلستان از این رخدادها؛ نمایندگان قنصلی در لنکه و اشاره به پرچم برافراشتن فردی موسوم به خواجه محمد عبدالله به عنوان قنصل ترک؛ گمرک، لنکه.

گزارش سالانه قنصل انگلیس در بوشهر ۱۹۰۹ م / ۱۳۲۷ هـ ق

حکمران بنادر؛ دستگیری و تحت نظر گرفتن معزالدوله، حاکم بندر بوشهر به دستور سید مرتضی اهرمی تا ضمانتی باشد برای تأمین حسن رفتار برادرش آصف الدوله، حکمران کل فارس در شیراز؛ بست نشستن معزالدوله در نمایندگی سیاسی انگلیس و در نهایت موفقیت او برای رفتن به شیراز و سپس تهران؛ بازگشت دریا بگی به حکومت بوشهر؛ کارگزار بنادر؛ ورود اعتلاء الدوله به عنوان نماینده وزارت امور خارجه ایران، سابقه فعالیت‌های گذشته؛ اوز جمله انتشار روزنامه «اصفهان»، کارگزاری در کرمان، نمایندگی وزارت خارجه در جلسه سرحدی بلوچستان در سال ۱۹۰۷ و بالاخره روابطش با انگلیسها؛ قنصل‌های خارجه شامل نمایندگان سیاسی روسیه، آلمان، فرانسه، نروژ و عثمانی؛ سیو کادولوپسکی نایب و مسئول ژنرال قنصلگری روس، ورود واسموس به جای دکتر لیستمان به عنوان قنصل آلمان و ارتباط مترجم واسموس با سید مرتضی اهرمی، رهبر جنبش وطن پرستان منطقه بوشهر، رفتن سیو آر. چالوین معاون قنصل فرانسه، نمایندگی تجارتخانه وانکوهوس بجای قنصلگری نروژ، ورود ضیاء بی قنصل باب عالی عثمانی در بوشهر؛ اوضاع سیاسی بوشهر (قیام آیت الله سید مرتضی مجتهد اهرمی)؛ این بخش از گزارش‌ها، یکی از مهمترین مباحث کتاب است که ابتدا از علل و چگونگی قیام مردم تبریز و اصفهان علیه محمد علی شاه و احیاء مشروطه سخن می‌راند و سپس تأثیر قیام را بر فارس و بنادر خلیج فارس شرح می‌دهد، آن گاه نهضت جنوب ایران را به رهبری سید عبدالحسین لاری باز می‌گوید و در توصیف این قیام، نقش گروه‌های مختلف مردم را تشریح می‌کند. از جمله مطالب این گزارش بدین قرار است: شرح فعالیت‌های سیاسی و نظامی سید عبدالحسین در فارس، حمله انقلابیون به گمرکات در بندرعباس و سایر بنادر، شورش وطن پرستان بوشهر به رهبری سید مرتضی اهرمی و معرفی او، کنترل بوشهر توسط

محققان تاریخ مشروطه و تحولات جنوب، در این گزارش‌ها از نقش شخصیت‌های عالم و برجسته‌ای چون آیت‌الله سید عبدالحسین لاری و سید مرتضی مجتهد اهرمی

در مبارزه مردم جنوب اطلاعات مفیدی فراچنگ می‌آورند.

این گزارش‌ها را می‌توان در شمار مهمترین اسناد تحقیق پیرامون چهره مشروطیت در جنوب کشور دانست.

نیروهای سید مرتضی اهرمی که بالغ بر ۱۵۰۰ نفر و مسلح بودند، مذاکره‌کا کس با مشروطه خواهان، مصادره اموال و املاک گمرک بوشهر توسط نیروهای وطن پرست، پیاده شدن نیروهای انگلیسی در بوشهر، ورود دریابگی به بوشهر، برقراری امنیت، بازگشت نیروهای انگلیسی به ناو جنگی خود و بالاخره تبعید سید مرتضی اهرمی به بصره که از آنجا به نجف می‌رود. نکته قابل ذکر در این گزارش لحن مغرضانه و یک سونگرائه آن است؛ اوضاع لنکه؛ اقدامات وطن پرستانه و بیگانه ستیزانه سید عبدالحسین لاری در بندر لنکه که در قلمرو لارستان بود؛ اوضاع تجارت بوشهر که در اثر جنبشهای خطه جنوب دچار نابسامانی شده و مضرات اقتصادی زیادی بر دوش انگلیسی‌ها تحمیل نموده بود.

گزارش قنصل انگلیسی در بوشهر ۱۹۱۰ م / ۱۳۲۸ هـ ق: درگذشت پادشاه انگلستان، ادوارد هفتم؛ نمایندگان سیاسی خارجی؛ مقامات ایرانی بوشهر (میرزا احمد خان دریابگی)؛ کارگزار بنادر (میرزا علاءعلی خان سعدالسلطنه)؛ کلانتر (شهید عبدالرسول) و کدخدا (زایر علی تنگستانی)؛ مأمور مالیه و رئیس نظمی که به گفته کاکس این دو سمت جدیداً بر اساس اصول مشروطیت توسط حکومت مرکزی به وجود آمده بود؛ گمرکات و وضعیت کالاهای تجاری؛ انجمن بوشهر و انتخاب دو نفر به نمایندگی مجلس تهران؛ تأسیس «انجمن بلدیة» و اقدامات عام المنفعه و اصلاحی آن؛ نیروی انتظامی محلی، تعداد نیروها، وظایف و اقدامات آن؛ پادگان محلی و وضعیت سربازان آن؛ اوضاع نواحی اطراف بوشهر شامل: اختلافات قبایل محلی اطراف بوشهر، اختلافات شیخ حسین چاهکوتاهی (مشهور به سالار اسلام از هم‌زمان شهید رئیس علی دلواری و مالک ده چاه کوتاه) با برادرانش و دخالت حاکم بوشهر (دریابگی) بر علیه زایر خضرخان (ضابط تنگستان) و بالاخره دخالت صوت الدوله ایلیخان قشقایی به حمایت از زایر خضر که سرانجام این مشاجرات به صلح انجامید، تعرضات بعدی زایر خضرخان؛ مسافرت صوت الدوله قشقایی، حاکم فارس،

به بوشهر؛ فعالیت‌های ملتون؛ تجارت انگلستان و راه بوشهر - شیراز؛ منافع کشورهای خارجی و گزارش تفصیلی از فعالیت شرکتها و خطوط کشتیرانی روسها، آلمان‌ها و ترک‌ها؛ تجارت غیر قانونی اسلحه.

گزارش سالانه قنصل انگلیس در بوشهر ۱۹۱۱ م / ۱۳۲۹ هـ ق

نمایندگان سیاسی کشورهای خارجی؛ حکمران بنادر؛ آمدن میرزا علی محمد خان موقرالدوله و رفتن دریابگی؛ حکمران کل فارس؛ در این سال به ترتیب حکام زیر برای فارس انتخاب شدند؛ نظام السلطنه، رکن الدوله، فرمانفرما، علاء الدوله و قوام الملک؛ کارگزار بنادر (مسعود السلطان، برادر موقر الدوله)، کلانتر و کدخدا؛ امین مالیه و رئیس نظمی؛ گمرکات بنادر خلیج فارس، انجمن شهر بوشهر؛ انجمن بلدیة؛ عدلیه؛ نیروی انتظامی محلی؛ پادگان محلی بوشهر؛ اوضاع بوشهر و اطراف آن که شامل شرح حوادث زیر است؛ قدرتمند شدن زایر خضرخان و جمال خان از خوانین محلی، پیاده شدن هنگ سواره نظام هند در بوشهر برای اعزام به شیراز و اصفهان، ظاهراً به منظور تأمین امنیت جانی و مالی اتباع انگلیس، مبارزات عضو السلطنه، خان برازجان با انگلیسی‌ها.

به این ترتیب شمایی کلی از محتوای هفت سال گزارش نماینده سیاسی انگلیس در بوشهر تقدیم خوانندگان گردید. بی‌شک نظری اجمالی به محتوای گزارشات به خوبی نشان می‌دهد که حفظ موقعیت سیاسی، توسعه منافع اقتصادی، نظارت بر منطقه استراتژیک خلیج فارس و کنترل هر چه بیشتر بر مرزهای جنوبی ایران به منظور مراقبت از مستعمره ارزشمند هندوستان در مقابل رقیبان بین المللی، رؤس اهداف و برنامه‌های مأموران سیاسی انگلیس در جنوب ایران را تشکیل می‌دهد است. □

بی‌نوست:

۱- گزارش‌های سالانه سربرمی کاکس قنصل انگلیس در بوشهر (۱۹۱۱-۱۹۰۵ م / ۱۳۲۹-۱۳۲۸ هـ ق). ترجمه حسن زنگنه، به کوشش عبدالکریم مشایخی، بوشهر، مرکز مطالعات بوشهر شناسی و انتشارات پروین، چاپ اول، ۱۳۷۷، صص ۹-۱۱.

